

לישבת
וזכרו
ההריגה

בעיר ההריגה

חוקרת השואה ד"ר עידית גיל בחרה במשימה לכאורה בלתי אפשרית: לחקור את תולדות השואה דרך עיניו של אביה, הניצול חיים גליבטר © כך נולד הספר מסע בין האישי וההיסטורי © אביה של עידית נפטר חודשים ספורים אחרי שהספר יצא לאור בשנה שעברה © "למדתי להכיר טוב יותר את אבא שלי כאדם ולהעריך את עוצמת ההישרדות שלו", היא מסכמת את התהליך הייחודי, ומתייחסת גם לחוק הפולני השנוי במחלוקת

ד"ר עידית גיל

מרכזת הוראה בתוכנית לתואר שני בלימודי דמוקרטיה

שאינם פוזיטיביסטים אלא רואים בהיסטוריה פרשנות, מניחים שאף שנדרשת אמפתיה בין ההיסטוריון למושאי מחקרו, ההזדהות אינה אמורה להיות מלאה, ונדרשת הפרדה בין השניים. מכאן, שבני "הדור השני" יכולים לחקור את השואה, אך הם אינם אמורים לחקור את מה שאירע לבני משפחתם, ובוודאי שלא להסתמך עליהם כמקור מרכזי. היסטוריון יכול לסייע לאדם שכותב את זיכרונותיו ולהעשירן בתובנות היסטוריות, אך אלו רק ילוו את הטקסט בשולי הדברים, או לחלופין היסטוריון ייעזר בעדויות כדי להדגים ולהמחיש את טענותיו או שהן ישמשו מקור מחקרי להיסטוריה חברתית, אך אז ישתמש ההיסטוריון בעדויות רבות כדי להבטיח את מהימנותן.

כותב ההיסטוריה כבלש וכשופט

זריקת עידוד לאינטואיציה שלי לחבר בין הפרטי לבין ההיסטורי קיבלתי מהקורס באוניברסיטה הפתוחה "חשיבה היסטורית" שהנחיתי במשך שנים אחדות. הקורס נתן תוקף אקדמי לתחושותי שהיסטוריון חוקר וכותב היסטוריה כבלש, כאנתרופולוג, כשופט וכסופר. הבנתי שזו הדרך לשלב את זיכרונות השואה של אבי עם מחקר עצמאי משלי בהקשר לאירועים שעבר בשילוב ההיסטוריוגרפיה של השואה בפולין. כך נכתב הספר כביוגרפיה בגוף ראשון, שבה מיטשטשים הגבולות בין הזיכרון הפרטי למחקר ההיסטורי.

מצאתי שלשילוב בין האישי להיסטורי יש ערך מחקרי. באמצעות מעקב אחר מקרה פרטי אחד, המחיש השילוב את התפתחות המדיניות הנאצית נגד יהודי פולין. בתחילה פירקו הנאצים את הקהילה באמצעות חיסול הסמלים הדתיים והמוסדות התרבותיים והחברתיים והטילו גזרות וגירושים. אחר כך פוררו בהדרגה את המשפחה באמצעות שילוחים של הגברים הצעירים למחנות עבודה ולאחר מכן שילחו להשמדה את המבוגרים והילדים, וכך הותירו את הצעירים שנתרו להתמודד לבד עם ההידרדרות המתמדת בתנאי הקיום, עם טרור גובר ועם חוסר ודאות.

במהלך המחקר מצאתי ערך מוסף מיוחד למידע האישי, שעזר לי לבחון נושאים שטרם נחקרו או שנחקרו מעט. הידע האישי סייע לי לחבר בין מסמכים, כתבות ועדויות, שלכאורה לא היו קשורים ביניהם. למשל, בתיאור גירוש היהודים מאזור לודז' בתחילת המלחמה. בחודשים הראשונים למלחמה ברחו יהודים רבים מזרחה, וכעבור זמן קצר החלו הגרמנים בגירושים המוניים של יהודים מאזור לודז' למרכז פולין. המחקר עד כה בחן בנפרד את

מגיל צעיר ידעתי שאבא שלי הוא ניצול שואה, ושנים רבות חשבתי שבבית שבו גדלתי לשואה לא הייתה השפעה עליי. אמי ורוב חבריו של אבי לא חוו את השואה, וכך כמעט לא נשמעו בבית סיפורי שואה וגם לא היו שתיקות מאיימות. כששאלתי - אבא סיפר, אך שאלתי מעט מאוד, ולכן הכרתי רק אפיזודות אחדות מהתקופה ההיא. הכרתי את הסיפור על התינוק הצועני שאבא מצא בין ערימות סמרטוטים בבירקנאו, בבוקר לאחר שכל הצוענים נלקחו להשמדה, ונחרת בי הסיפור על הנעל שנפלה במהלך נסיון הבריחה וגרמה לאבא ליפול לאחור מהגדר וכך להינצל.

את סיפור השואה המלא של אבא שמעתי רק כשלמדתי לדוקטורט בארצות הברית בנושא שכלל אינו קשור בשואה - תולדות ארגנטינה. חברה יהודייה ביקשה לשמוע עדות של ניצול שואה כי מעולם לא שמעה, ואבא סיפר את סיפורו לקבוצת אנשים קטנה. כהיסטוריונית הבנתי שהסיפור שלו הוא מצד אחד טיפוסי לסיפוריהם של שורדי שואה בפולין, אך בו בזמן הוא בעל מאפיינים ייחודיים וכדאי לי לעשות איתו משהו. אבל מה?

היה לי ברור שבמחקר ההיסטורי לא מערבבים בין האישי (של ההיסטוריון) לבין הפוליטי (של ההיסטוריה). אומנם שינויים רבים התחוללו במחקר ההיסטורי מאז אמצע המאה ה-19, עת דרש ההיסטוריון הגרמני ליאופולד פון רנקה מעמיתיו לדיסציפלינה לכתוב את "מה שאירע באמת" באופן אובייקטיבי, על פי מקורות בני התקופה. אך גם היסטוריונים רבים

תרומה אישית נוספת למחקר קשורה לפוגרום שאירע ב־1936 בעיירת הולדתו של אבא, פשיטיק. פוגרום זה עורר רעש רב בכל העולם היהודי, שכן היהודים ירו בפורעים הפולנים, הרגו אחד מהם והועמדו למשפט. השיר "העיירה בוערת" מאת מרדכי גֶבֶרְטִיג נכתב על פוגרום זה. מאבא שמעתי הרבה על הפוגרום והוא גם נחקר רבות בהקשר של יחסי יהודים-פולנים בין המלחמות, אך שתי עדויות על אירועים שהתרחשו בתחילת הכיבוש הנאצי גרמו לי לחקור היבט נוסף של הפוגרום - השימוש שעשו בו הנאצים לפני המלחמה. שמעתי מאבי על צָבֵעַ שהגיע לעיירה כמרגל בשליחות הנאצים. כך מצאתי שהנאצים ייחסו חשיבות להתגוננות היהודים בפוגרום. הם השתמשו בפוגרום להסית את הפולנים נגד היהודים בתחילת המלחמה וכדי למנוע התנגדות אפשרית בעת הכנותיהם לטרנספורט של יהודי המחוז לטרבלינקה.

ב־15 השנים האחרונות נעשה שימוש רב בעדויות של שורדים במחקרים היסטוריים של השואה. בעבר היה יכוח אם אפשר להסתמך על זיכרונות מאוחרים של שורדים. כיום נעדר ויכוח זה מהשיח וחוקרים נוהגים להתבסס על עדויות רבות כדי להבטיח מהימנות.

מנוסת היהודים ואת מדיניות הגירוש. מחקרים אחדים התבססו בעיקר על עדויות של הבורחים לאחר שהגיעו לברית המועצות, ואילו מחקרים אחרים התבססו על מסמכי הביורוקרטיה הנאצית בברלין בהקשר למדיניות הנאצית כלפי היהודים בתחילת המלחמה והשלכותיה על ה"פתרון הסופי".

במחקרי הצלחתי לחבר בין שני הנושאים באמצעות המקרה הפרטי שבו הייתה מעורבת משפחתו של אבי. אבא סיפר כיצד נוספה לו אחות בתחילת המלחמה, כאשר משפחה שברחה מלודז' השאירה אצלם ילדה כבת גילו. בחיפושיו אחר כל מסמך הקשור לעיירה של אבי, נתקלתי בערימת מסמכים של גופים שונים ברשויות המחוז והעיירה. מקצתם היו מתוארכים והיתר לא, היו כאלה בכתב יד או מודפסים באותיות דפוס, בפולנית ובגרמנית. חלק מהמסמכים התייחסו ליהודים שברחו מאימת הכובש ושניים מהמסמכים אף קישרו בין הבורחים מרצון ובין הפליטים המגורשים. הצלבה של רשימות שמיות עם הסיפור של אבא ועם שאר המסמכים, איפשרה לי לזהות את הקשר בין שני הנושאים וכך להראות את הסולידריות היהודית כלפי הבורחים ואת מאמציהם להתנגד למדיניות הנאצית כלפי הבורחים.

ערך מוסף מיוחד לקשר ולמידע האישי. חיים גליבטר בתקופת השואה, ובשנותיו המאוחרות עם ספרה של בתו

לתחושת, גם לעדות אחת יכול להיות ערך רב. את סיפור העדות האישי של אבי השלימו מסמכים ועדויות מארכיונים רבים. אלה נועדו לכמה מטרות. כך למשל, הם סיפקו מידע על האירועים שלא תמיד היו ידועים לאבי. כזה היה המקרה יוצא הדופן, כאשר בסתיו 1942, נלקחו אבי וחבריו ממחנה הכפייה בעיר ראדום במרכז פולין, מלווים באנשי אס.אס חמושים, למחנה עבודה אחר המרוחק 12 קילומטרים ממקום עבודתם הקבוע. הם חשדו שהגרמנים מצעידים אותם כדי לחסלם אך לא יכלו לברוח. במחנה החדש הם בנו במשך ימים אחדים צריף ואז הוחזרו לעבודתם הקודמת. שלום, חברו של אבא מהעיירה, שעבד במחנה זה, זכר את הגעתו למחנה, שכן זה היה היום שבו הגרמנים הוציאו להורג כמה עשרות יהודים מעובדי המחנה. מסמכים ממחלקת הבנייה במחוז ועדויות ממשפטיהם של מפקד המחנה ושל הרופא סיפקו הסבר לאירוע החריג. רצפת אחד הצריפים ששימשו את חיל האוויר הגרמני נשרפה כמה ימים קודם לכן. הגרמנים ראו בכך חבלה מכוונת והענישו את פועלי הכפייה היהודים. באותו זמן השתוללה במחנה מגפת טיפוס והוטל עליו סגר. כדי לתקן במהירות את הנזק לצריף הביאו את הקבוצה של אבא. כך למד אבא כ־75 שנה לאחר האירוע את נסיבותיו.

במהלך העבודה על ספרי חשתי שמא אבי מסתיר דברים מסוימים. גדלתי עם הדימוי הציבורי שכדי לשרוד בשואה היה עליך להיות "תחמן". אומנם הדימוי הזה השתנה במהלך השנים, אך נראה שהתווית השלילית שהודבקה לשורדים לא עזבה אותי לגמרי. חשבת שאני מכירה את האנושיות והאופטימיות של אבי, אך שמעתי וקראתי לא מעט סיפורים על דמויות מופת שבמצבים לא רגילים, ובייחוד בתנאי מצוקה, לא היססו לרמוס אחרים כדי להציל את עצמם. מצאתי מסמכים מרגשים כמו לוח הזמנים של הרכבת שהובילה את סבתי לטרבלינקה או עדות של חברו של אבי, שמיד לאחר שירדו מהרכבת בבירקנאו ראה אותו "שוכב על האדמה ומלקק בלשונו את הבוץ... הוא ממש ליקק את הבוץ". לא מצאתי שום מידע סנסציוני, אך עברתי מסע שבו למדתי להכיר טוב יותר את אבא שלי כאדם ולהעריך את עוצמת ההישרדות שלו.

גם הוא עבר מסע בכתיבת הספר. המחקר והכתיבה ארכו שנים רבות, וחששתי מאוד שלא יזכה לראותו. בריאותו הגופנית התרופפה, אך רוחו הייתה איתנה. לפני 15 שנה איבד את ראייתו ואני נהגתי להקריא לו את פרקי הספר. בתחילה, לצורך אישור לפני הפרסום ואחר כך רצה לשמוע "עוד פעם אחת" את התוצאה הסופית.

רק לאחר פרסום הספר הודה שהקריאה החזירה אותו לימים ההם וגרמה לו סיוטים בלילה.

אבא נפטר חודשים אחדים לאחר שהספר יצא לאור.

החוק הפולני: החוק אינו ישים, אך רוח עכורה תמשיך לנשב

בעת כתיבת שורות אלה נודע שממשלת פולין החליטה לבטל את "החוק הפולני" או בשמו הרשמי "חוק המכון לחקר הזיכרון הלאומי". למהות החוק ולרקע לחקיקתו קיימת חשיבות לחקר השואה. החוק קבע עונש מאסר או קנס למי שיטען בציבור (לא במסגרת אקדמית או אמנותית) שהעם הפולני או המדינה הפולנית אחראים או שותפים לאחריות לפשעי הנאצים. החוק עורר סערה בטענה שהוא מנסה לשכתב את ההיסטוריה בכך שהוא מונע ויכוח על פעולותיהם של בני העם הפולני בשואה. רבים טענו שאין בעיה עם החלק בחוק הנוגע לאחריות המדינה, שכן כולם מסכימים שהממשלה הפולנית גלתה בלונדון בתקופה השואה, וכך למדינה הפולנית אין שום אחריות.

ספרי דווקא מעורר שאלות לגבי אחריותה של המדינה הפולנית. פרק שלם בספר מוקדש למדיניות השלטונות הפולניים בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. באופן רשמי צידדו השלטונות הפולניים בתקופה זו רק בחרם כלכלי נגד היהודים, אך בפועל לא מנעו אלימות פיזית נגד יהודים, דיכאו כל מחאה יהודית וניסו לקדם תוכניות להגירת יהודים מחוץ לאירופה. מדיניות זו הביאה את יהודי פולין למצב שבין הפטיש לסדן ואפשר להניח שהייתה אחד הגורמים להחלטה של הנאצים למקם את כל מחנות ההשמדה על אדמת פולין, והשפיעה על פולנים שהסגירו יהודים. בפרק האחרון בספרי יש התייחסות גם לאלמות הרבה שממנה סבלו שורדי השואה אחרי המלחמה. בשנים 1945–1946 נרצחו כ־1,500 יהודים בפולין. ממשלת פולין מסרבת להכיר במרבית הרציחות האלה ככאלה שנעשו על רקע אנטישמי בטענה שהן היו על רקע כלכלי של השבת רכוש או שוד פלילי.

באפריל השנה השתתפתי בעיר ראדום בפולין בדיון על "חוק הפולני". זה כעשור מקיימת העירייה בראדום פסטיבל תרבות יהודי. השנה, בגלל החוק החדש, החליטו המארגנים לא להסתפק במופעי תרבות, אלא לשלב גם הרצאות היסטוריות. השיח ב"שולחן העגול" זכה לסיקור תקשורתי נרחב. חמישה משתתפים ייצגו נקודות מבט שונות הקשורות בחוק. ראש הממשלה הפולני לשעבר, ולודזימיז' צ'מושביץ', דיבר על ההיבטים הפוליטיים

משפחת גליבטר לפני השואה: בשורה העליונה מימין לשמאל: יעקב, חיים ונחום גליבטר בשורה התחתונה: מינדל גליבטר, דוד גליבטר ושפרינצה-רויזה טננבוים

אישית ולא עובדה. משמעות הצהרה כזו היא מעורבות של הממשלה בקביעת תוכני המחקר ההיסטורי. אפשר לדון בשאלה מדוע השתתפו פולנים בטבח שכניהם היהודים, נוכל לנסות להסביר את ההשתתפות בדרכים שונות, אך אי אפשר להכחיש את העובדות שנחשפו בידי היסטוריון ולא נקבעו בידי מדינאי, כפי שקרה לגבי הטבח שביצעו הסובייטים בקאטין.

צ'ימושביץ' טען שהחוק מצביע על בעיה אחרת בפוליטיקה הפולנית העכשווית. הוא אנטי-דמוקרטי כיוון שהוא מעודד הלשנות כמו בתקופה הקומוניסטית. קבוצה או קבוצות לאומנים הן שהעבירו לרשויות את שמם של מי שהתבטאו בפומבי לגבי אחריות הפולנים בשואה. שנים רבות לא הנציחו השלטונות הפולניים את שואת היהודים או את עברם במדינה בתקופה שלפני השואה. רק בעשור האחרון החלו השלטונות לתמוך במחקר אקדמי של השואה, בהנצחתה ובהוראתה בבתי הספר. הממשלה הנוכחית מערימה קשיים על מחקר אקדמי בנושא. ההיסטוריה והפוליטיקה שלובות זו בזו. ■

* כותרת המאמר לקוחה מתוך שירו של חיים נחמן ביאליק, "בעיר ההריגה".

והמשפטיים של החוק; שתי יהודיות אמריקניות הציגו את מחאת יהודי ארצות הברית; היסטוריון פולני פרס את הקשיים שהחוק יוצר למחקר בפולין ואני הסברתי את התנגדות הישראלים ואת השלכות החוק על מחקר השואה. צ'ימושביץ', שהיה בעברו גם שר משפטים, טען שהחוק נחקק בחופזה והוא לא ישים מבחינה משפטית. לטענתו, כל מי משתמש בביטוי מחנות השמדה פולניים אינו מתכוון לכך ואפילו יאן קרסקי, גיבור המחתרת הפולנית, שהודיע לעולם על השמדת היהודים, השתמש בדוח שלו בביטוי "מחנות השמדה פולניים", ובוודאי שלא התכוון לאחריות הפולנים אלא למיקום הגאוגרפי שלהם. מטרת החוק אינה להעניש פולנים, אלא להרתיע זרים מלפגוע בשמה הטוב של פולין, כאשר אלה מאשימים את הפולנים באחריות להשמדת היהודים. אולם אין זה מעשי לרדוף ולהעמיד לדין אזרחים לא פולנים כפי שניסו לעשות במקרה הראשון של יישום החוק לגבי עיתון קיקיוני בארגנטינה, שפרסם מאמר על השתתפות פולנים בטבח שכניהם היהודים בידוובנה. החוק, כאמור, לא היה ישים מלכתחילה, אך רוחו הבעייתית עדיין נושבת בפולין. עוד לפני ההכרזה על החוק טענה שרת החינוך בפולין שאלה המאשימים את הפולנים בהשתתפות בטבח ידוובנה, מביעים דעה